

EL TOLMO DE MINATEDA: DE SENABLE A TEODOMIR

Sonia Gutiérrez Lloret
Universitat d'Alacant

Un camí en la història

El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete) és un important jaciment situat al sud-est de la província d'Albacete, a la vall de Minateda-Agramón, al costat del rierol de Tobarra, que domina la via natural que comunica les terres de l'interior de la Meseta amb el sud-est costaner de la península Ibèrica. El descobriment casual el 1987 d'una inscripció llatina de l'emperador August (any 8/9 de la nostra era) va reactivar l'interès social per un enclavament oblidat i va suposar l'inici d'un projecte sistemàtic d'investigació i difusió patrimonial a El Tolmo de Minateda i el seu territori que, al llarg dels seus més de trenta anys de vida, ha implicat diversos actors socials amb importants conseqüències en el teixit social de la regió.

Aquest projecte sistemàtic, dirigit per la Universitat d'Alacant en col·laboració amb el Museu d'Albacete, ha

sigut impulsat per la Junta de Comunitats de Castella-la Manxa, que n'ha aconseguit entre altres fites la declaració com Bé d'Interés Cultural el 1992, la creació d'un centre d'interpretació en el lloc i l'obertura del Parc Arqueològic d'El Tolmo de Minateda a principis de març de 2019. El seu lema museogràfic: «Una ciutat en el camí. Un camí en la història», il·lustra el significat històric d'un assentament, condicionat en gran manera per la seua posició estratègica en un important eix de comunicació.

Aquest corredor secular és una calçada documentada per diversos mil·liars des d'almenys l'època ibero-romana, que unia llavors *Complutum* (Alcalá de Henares) amb *Carthago Nova* (Cartagena). El mateix camí va comunicar en època medieval *Tulaytula*, el nom àrab de la visigoda *Toletum* (Toledo), amb la nova ciutat de *Mursiyya* (Múrcia), fundada per l'emir 'Abd al-Raḥmān II a principis del segle IX, quan Hispània ja era al-Andalus. Precisament en aqueix mateix itinerari, descrit pel

<1 Planta del grup episcopal, amb diverses propostes restitutives de l'interior de l'aula basilical del palau episcopal.

[© Tolmo de Minateda, adaptat per D. Kiss].

geògraf d'Almeria al-Udrī, es menciona per primera vegada de forma expressa una *Madinat Iyyuh*, la ciutat d'*Iyyuh*, entre Cieza i Tobarra, que avui sabem que correspon inequívocament a les ruïnes del nostre Tolmo de Minateda. Aquest nom àrab va perdurar en la documentació baixmedieval per a denominar no sols la mola d'El Tolmo, sinó també els seus veïns, inclosos la font, el pont i l'heretat de *Medinatea* o *Medinateda*, fins a fixar en la toponímia la memòria de la vella ciutat. El lloc va mantenir la seua importància vial a través de la casa de postes, situada al camí Reial de Múrcia a Castella, i la venda de Minateda, en ús fins al replantejament de la N-301 a principis dels anys vuitanta del passat segle. Aquest eix radial va acollir també el ferrocarril Albacete–Cartagena des de 1865, amb un baixador a Minateda, i l'autovia A-30, fins a conformar l'embolic de vies que s'entrecreuen avui als peus d'El Tolmo, com a testimoni material de la importància històrica d'un camí secular.

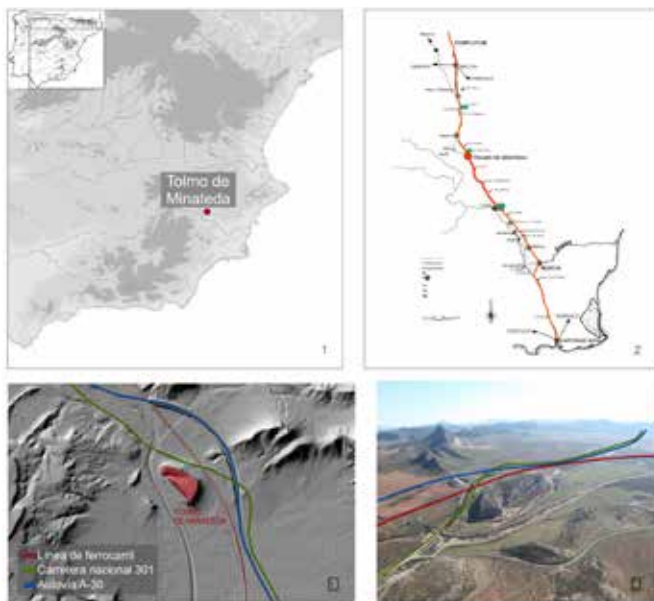
Una ciutat en el camí: *Ilunum*, *Eio*, *Iyyuh*, *Minateda*

La seua posició estratègica va afavorir una llarga ocupació entre la prehistòria i l'època contemporània, amb solucions de continuïtat i dos moments particularment significatius des d'una perspectiva urbana: la fase iberoromana, com un important *oppidum* i municipi testificat per l'epigrafia, identificat probablement amb la ciutat d'*Ilunum*, i després d'un parèntesi, la fase altmedieval, quan va ressorgir com a centre urbà durant l'època visigoda i el primerenc al-Àndalus, per a decaure amb el califate Omeia de Còrdova. Freqüentat durant la baixa edat mitjana i l'edat moderna, el turó va tornar a habitar-se entre

els segles XIX i XX, amb un conjunt de cases cova abandonades definitivament amb la crisi de l'espart i l'emigració rural a la perifèria industrial, en un impàs inversament proporcional a l'interés científic que van començar a despertar les seues ruïnes.

Sense minva dels importants resultats obtinguts en tots els registres de la seua diacronia, a la qual se suma el santuari neolític de Minateda, inclòs al parc arqueològic, un dels resultats més nous i imprevistos del projecte ha sigut, sens dubte, la magnitud i singularitat de la seua fase altmedieval, com també la seua importància històrica. Avui se n'accepta majoritàriament la identificació amb la nova seu episcopal d'*Eio* o *Elo*, segons les distintes grafies de les actes conciliars, i amb la *Madinat Iyyuh* mencionada en el famós tractat de capitulació firmat entre Teodomir («Theudimer» en les fonts llatines i «Tudmīr» en les àrabs) i 'Abd-'al-Azīz Ibn Mūsà, fill del conquistador Mūsà, l'abril de l'any 713.

La primera va ser una nova seu episcopal creada per la monarquia visigoda a principis del segle VII, al costat de *Begastri* (Cabezo de Roenas, Cehegín, a Múrcia), per a integrar els territoris dependents dels bisbats d'*Ilici* i *Carthago Spartaria*, que encara romanien en mans bizantines. La segona, *Madinat Iyyuh*, va jugar un important paper geopolític a la regió de Tudmir, almenys fins a la fundació de la ciutat de Múrcia l'any 825, construïda com a nova capital de la regió en detriment precisament d'*Iyyuh*, que segons les fonts escrites, va ser destruïda en aquell moment. Aquesta denominació, que no és sinó la transcripció a l'àrab del nom de Teodomir, va ser primer el referent d'un domini imprecís, sotmés per capitulació

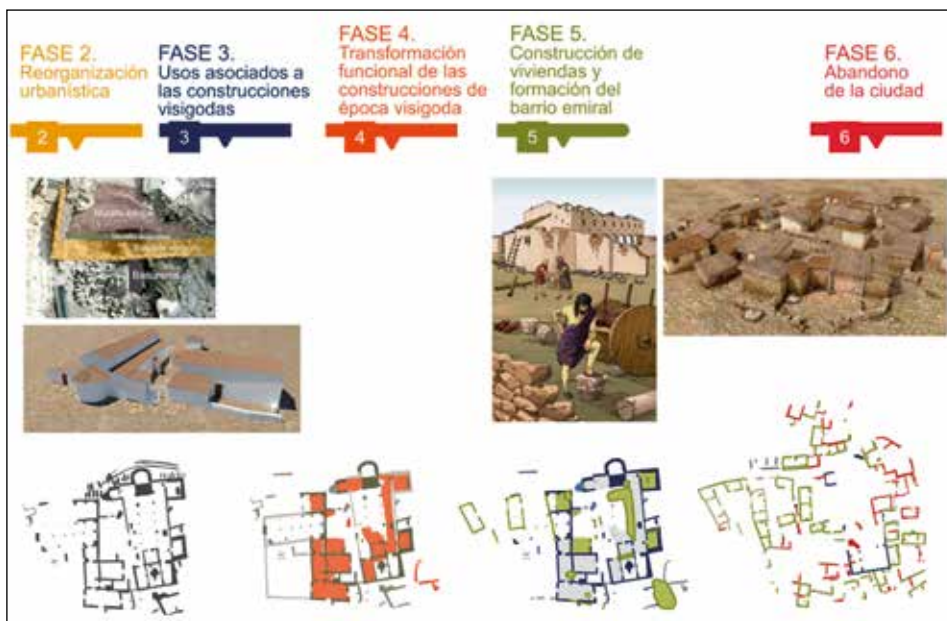

1. Situació d'El Tolmo de Minateda; 2. Tram meridional de la via Cartagena-Toledo (segons P. Sillières); 3-4. Via fèrria, N-301 i A-31 al seu pas junt a El Tolmo
[© Tolmo de Minateda, adaptat per V. Amorós].

acordada, i que va acabar designant, des d'època d'Abd al-Rahmān una divisió administrativa d'al-Àndalus, la cora de Tudmīr, almenys fins a la caiguda del Califat (*kūra* en àrab, del grec *chóra*). El territori que administrava el dux Teodomir va quedar reflectit en el Pacte per les ciutats que s'hi mencionen (set o vuit, segons versions) i de les quals han sigut clarament identificades *Auryūla*/Oriola, *Lūrqa*/Lorca, *Laqant*/Alacant, *Ilš* /*Illici* a l'Alcúdia d'Elx, *Mūla*/Cerro de la Almagra a Cehegín i *Buq.sr.h*/*Begastri*, que definien una província al sud-est d'al-Àndalus (les actuals províncies de Múrcia, sud d'Alacant, est d'Albacete i nord d'Almeria). S'hi han proposat altres emplaçaments per a *Balantala*/*Baltana* en àrees geopolíticament diferenciades, com Villena i València, sense consens científic.

El descobriment d'una *civitas* episcopal

L'alta edat mitjana ha revelat una important i insospitada ocupació d'època visigoda, que va continuar durant el primerenc al-Àndalus sense aparent solució de continuïtat. Un dels més significatius descobriments d'aquests anys ha sigut, sens dubte, l'espectacular complex episcopal construït *ex novo* a l'acròpolis del turó, com correspon a una nova seu episcopal, i la constatació arqueològica de l'abandó d'aquesta i la transformació gradual en un barri domèstic d'època islàmica; una seqüència diacrònica alt-medieval única en el seu gènere, que ha convertit El Tolmo de Minateda en un referent internacional per a l'estudi de l'alt edat mitjana i del procés d'islamització, en permetre estudiar el canvi cultural en totes les seues dimensions materials (espai social, arquitectura, ceràmica, moneda, etc.).

Seqüència i fases del complex episcopal [© Tolmo de Minateda, adaptat per V. Amorós].

No sabem si l'antic municipi romà d'*llunum* va influir en l'elecció del turó d'El Tolmo com a emplaçament urbà per part de l'Estat visigot, encara que el més probable és que el factor determinant fóra la seua posició. De fet, l'edifici que representa l'autoritat eclesiàstica del bisbat d'*Eio* no reocupa edificis anteriors sinó tot al contrari, com es constata en la transformació topogràfica del seu solar, on es tallaran un seguit de terrasses que amortitzen qualsevol vestigi precedent, per a dissenyar després, sobre la roca, el projecte constructiu *ex novo* que permet l'edificació des dels seus fonaments del complex episcopal.

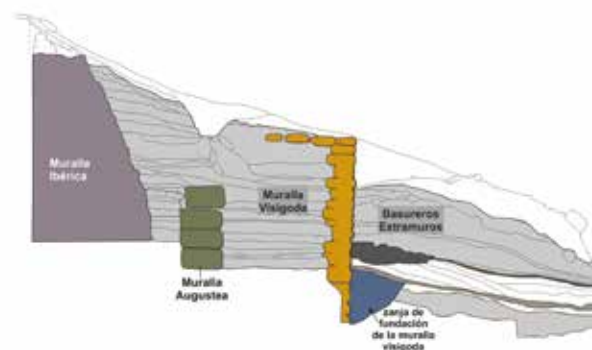
Les dades estratigràfiques i materials *in situ* en la reviviscència en el trànsit del segle VI al VII (c. 600 dC). De moment, coneixem poques però molt significatives

evidències de la magnitud del dit projecte urbanístic: es reconstrueix el camí rodador rupestre d'accés a la ciutat, al mateix temps que es construeix un baluard defensiu per a protegir la porta torrejada, que engloba al seu interior les ruïnoses fortificacions ibèriques i romanes; es fortifica també l'acròpolis; s'urbanitza tota la superfície del turó amb instal·lacions industrials, habitatges i edificis públics, i s'alça el grup episcopal (catedral, baptisteri i palau episcopal). En aquest complex d'edificis l'autoritat eclesiàstica podia desplegar totes les funcions litúrgiques, administratives i residencials que li eren atribuïdes. Per això, l'elecció del seu emplaçament al centre de l'altiplà superior, visible des de qualsevol punt de la ciutat i del seu entorn més immediat, evidencia la im-

portància simbòlica i jeràrquica d'aquests edificis dins de la trama urbana.

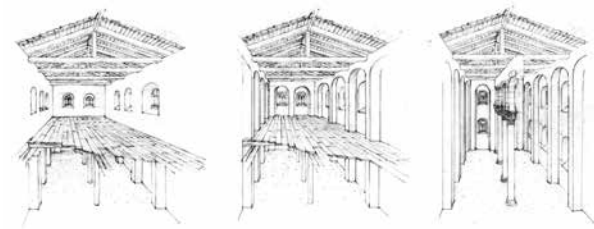
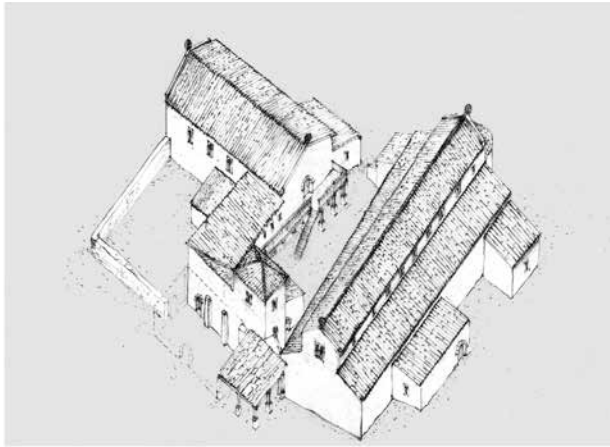
Com a espais destinats a la litúrgia, el complex d'El Reguerón disposa d'una catedral i un baptisteri construït als seus peus. L'església és una construcció basilical de tres naus, amb santuari absidal col·locat de forma canònica a l'est. El baptisteri és en realitat una prolongació de la basílica —amb una lleugera desviació en l'orientació— ja que es distribueix també en tres naus separades per pilars i cancells. L'espai central és el que allotja la piscina baptismal amb una planta originàriament cruciforme, que va patir nombroses transformacions i una progressiva reducció de grandària. Tant al voltant de l'església com en menor grau en el seu interior, han aparegut nombroses sepultures contemporànies al seu ús litúrgic on, per regla general, és freqüent trobar diverses deposicions, que conformen un cementeri *ad sanctos* que complementa les necròpolis extraurbanes situades al llarg de la via i entorn de possibles edificis religiosos suburbials, com se sospita en el cas del turó fronterer d'El Lagarto, situat davant per davant del Tolmo, a l'altre costat del rierol de Tobarra.

El conjunt es completa amb un edifici fronterer a l'església, compost per més d'una desena d'espais alineats, entre els quals destaca la gran aula basilical (7,5 m d'amplària per 17,3 m de llargària), amb contraforts o pilars interiors, perpendicular a l'eix litúrgic de l'església —és a dir, disposada de nord a sud— i dividida en dues naus separades per una columnata central de què només es conserven les talles circulars en la roca sobre les quals devien anar alçats els fusts. Encara que l'edifici va ser molt espoliat, s'hi han trobat restes de l'afonament de la

Planta i secció acumulativa de las fornicacions de El Reguerón, a la porta de la ciutat [© Tolmo de Minateda].

seua testera septentrional amb indicis de finestres geminades i un pis alt, sostingut per pilars interiors i columnes. L'edifici, separat de l'església per una plaça i un pòrtic, ha sigut interpretat com la *domus episcopi* o *palatium* episcopal, amb ambients de caràcter públic destinats a l'administració i a l'audiència, i altres propis de l'àmbit privat del bisbe, els testimonis estructurals del qual són menys

Perspectiva isomètrica del grup episcopal, amb diverses propostes restitutives de l'interior de l'aula basilical de la *domus episcopi* [© Tolmo de Minateda, adaptat per D. Kiss].

evidents. El *palatium* aglutinava, en conseqüència, tots aquells espais destinats a l'exercici de l'activitat administrativa i representativa del bisbe, en les mans del qual es trobava, a més de la gestió religiosa de la diòcesi, el control fiscal del territori adscrit a aquesta.

Se'n conserven nombrosos elements decoratius procedents de tallers regionals com capitells, finestres coronelles, columnes decorades, cancells o algunes creus

llorejades, trobades exclusivament a l'església i a l'aula basilical del palau episcopal. També s'hi han trobat diversos elements litúrgics metàl·lics, entre els quals s'han pogut reconèixer lluernes, llums de tipus copte-bizantí, sistemes de suspensió i penjolls de creus i corones votives. Del complex monumental procedix també un dels volums més significatius de moneda visigoda no atresorada trobada en contextos estratigràfics (trients d'Ervigi, Ègica i Vítiza) i alguns productes d'importació, entre els quals destaquen per la seua quantitat les tapadores d'UWW1 *spouted jugs* de possible origen oriental, que evidencien el consum de productes d'alt cost per part d'aquests grups urbans. És precisament el paper del bisbe en l'organització fiscal i l'activa participació de les elits urbanes en la captació tributària, en especial la figura del dux, el que explica la importància de la ciutat en el context de la conquesta islàmica i la seua inclusió en el territori del Pacte de Teodomir, com una de les ciutats que va mantindre fins i tot la seua capitalitat, o almenys un paper central, fins a la fundació de Múrcia com nova capital de la cora de Tudmir.

La ciutat de Teodomir: de *civitas* a *Madīna*

La vida litúrgica i administrativa del bisbat, reflectida arqueològicament i arquitectònica pel complex episcopal, va haver de mantindre la seua funció original fins a principis del segle VIII, quan es va iniciar una dessacralització que va culminar amb la desaparició de l'església i de la *domus episcopi*, ja avançada la centúria. El context històric que provoca la transformació urbana de la *civitas* d'Eio en la *Madīna* emiral d'*Iyyuh* ve marcat per la conquesta islàmica de la península Ibèrica el 711, i per la posterior firma

Ciutats del Pacte de Teodomir (713)

AL-ʿUQRĪ m. 1085	IBN AL-JARRĀT m. 1185	AL-QĀBBI m.c. 1200	AL-GARNĀTĪ 1248-1359	AL-HIMYARĪ ss. XIV-XV Ihsān ʿAbbās Oriente, 1980	AL-HIMYARĪ ss. XIV-XV Lévi-Provençal Magreb, 1938
Auryūla	Awryla	Awriwāla	Awryla	Awryūla	Ūryūla
Mūla	B.l.nt.la	B.l.ntala	B.nt.yla	B.l.nt.la	Baitana
Balantala	Laqant	Laqant	---	Laqant	Laqant
Laqant	Mūla	Mūla	Mūla	N.w.la	Mūla
Iyih	Buq.sr.h	Buq.sr.h	B.n.yra	Fulānā	Balāna
IIS	I.uh	In.h / I.y.h	---	Fulānā	Lawraqa
	Lūrqa	Lūrqa	Lūrqa	Lūrqa	(Alluh)

- Límit de la Cora de Tudmir segons Molina López
- Límit de la Cora de Tudmir segons Molina López
- Ciutats del Pacte de Teodomir (713)

Límits de la Cora de Tudmir i les ciutats del Pacte de Teodomir.

[© S. Gutiérrez i V. Amorós].

del famós tractat de capitulació de Teodomir, o «Tudmīr» en àrab, que garanteix la creació d'un territori sotmés, els habitants de la qual van mantindre propietats i llibertat de culte a canvi d'unes obligacions fiscals durant almenys la primera meitat del segle VIII, que va originar la província o cora de Tudmir al sud-est d'al-Àndalus.

Les empremtes del procés es lliguen en el propi complex episcopal, que mai va ser transformat en mesquita. Mentre l'església comença a ser espoliada i algunes de les seues estances són adaptades a l'ús domèstic, el palau, repavimentat successivament amb sòls d'argila, pareix convertir-se en un lloc de residència, potser vinculat als nous poders. Per fi, l'antic palau episcopal va patir un espoli sistemàtic i el solar, des de finals del segle VIII, va ser utilitzat per a l'edificació gradual d'un barri residencial i

artesanal que s'anirà ampliant al llarg de tot el segle IX, fins envair un espai on un segle abans s'havia desenvolupat una arquitectura de prestigi. Els treballs més recents han aportat indicis epigràfics de l'existència d'una mesquita com a mínim en l'entorn i de potents estructures d'època emiral i visigoda a l'oest del conjunt episcopal. La ciutat va arabitzar el seu nom i va romandre habitada i activa, fins i tot després de la seua pretesa «destrucció» posteriorment a la fundació de Múrcia, fins al seu abandó definitiu amb anterioritat al Califat, que deixava el vestigi deformat del seu nom àrab (*Madīnat Iyyuh*>*Medina Tea*>*Medinatea*) al turó i l'aldea de Minateda, com a testimoni del seu passat.